

ЗБОРНИК РАДОВА

са међународне конференције посвећене
десетогодишњиници издавања часописа

ПОЛИТИКОЛОГИЈА РЕЛИГИЈЕ

10 years of the Politics and Religion Journal
Conference proceedings

POLITICS AND RELIGION
POLITOLOGIE DES RELIGIONS

Центар за проучавање религије и верску толерацију

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Приредили

Мирољуб Јевтић и Марко Вековић

10 ГОДИНА ЧАСОПИСА ПОЛИТИКОЛОГИЈА РЕЛИГИЈЕ

10 YEARS OF THE POLITICS AND RELIGION JOURNAL

Зборник радова са међународне научне конференције
одржане на Факултету политичких наука у Београду,

25. новембра 2016. године

10 ГОДИНА ЧАСОПИСА ПОЛИТИКОГИЈА РЕЛИГИЈЕ
10 YEARS OF THE POLITICS AND RELIGION JOURNAL

Издавачи:

Центар за проучавање религије и верску толеранцију
Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

За издаваче:

Мирољуб Јевтић
Драган Р. Симић

Приредили:

Мирољуб Јевтић
Марко Вековић

Секретар

Јадранка Јакшић-Турчиновић

Рецензенти:

Драган Новаковић, виши научни саветник у пензији
Stephen J. Hunt, University of the West of the England, Bristol, UK

Прелом и штампа:

Instant System

Тираж:

30 примерака

ISBN: 978-86-87243-14-9

Овај зборник радова је настао у оквиру рада на пројекту “Цивилно друштво и религија” (бр. 179008), а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Центар за проучавање религије и верску толеранцију
Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

10 ГОДИНА ЧАСОПИСА ПОЛИТИКОЛОГИЈА РЕЛИГИЈЕ

Уредници:
Мирољуб Јевтић
Марко Вековић

ЗБОРНИК РАДОВА
са међународне конференције
посвећене десетогодишњиници
издавања часописа Политикологија религије
(Београд, 25. новембар 2016.)

Београд
2017.

Center for Study of Religion and Religious Tolerance
University of Belgrade – Department of Political Science

10 YEARS OF THE POLITICS AND RELIGION JOURNAL

Editors:
Miroљub Jevtić
Marko Veković

Conference proceedings
(Belgrade, November 25th 2016)

Belgrade
2017.

ПРОГРАМСКИ ОДБОР КОНФЕРЕНЦИЈЕ /
CONFERENCE'S PROGRAMME BOARDS:

проф. др Драган Р. Симић / Dragan R. Simić

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

проф. др Мирољуб Јевтић / Miroљub Jevtić

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

prof. dr Jerold Waltman

Baylor University, USA

prof. dr Stephen J. Hunt

University of the West of England, UK

prof. dr Jeffrey Haynes

London Metropolitan University

prof. dr Emanuella C. Del Re

University Niccolo Cusano, Roma Tre University, Italy

prof. dr Bouzerzour Zoubir

Yala Islamic University, Thailand

prof. dr Zoran Matevski

Sts. Cyril and Methodius University, Macedonia

prof. dr Maria Serafimova

South-West University "Neofit Rilski", Bulgaria

prof. dr Wolfgang Rohrbach

European Academy of Science and Arts, Austria

prof. dr Marcin Pomaranski

Maria Curie-Sklodowska University, Poland

prof. dr Jaroslaw Macala

University of Zielona Góra, Poland

РЕЛИГИЈА И УСТАВНИ ИДЕНТИТЕТ

Сажетак

Овај рад се бави односом између религије и уставног идентитета држава. Након анализе појма уставног идентитета, указано је на поједине аспекте тог односа у упоредном праву, нарочито у питањима уставног одређења државе, државних симбола и знамења, званичног календара, као и званичних празника и дана одмора. Будући да право ЕУ обавезује Унију да поштује национални идентитет држава чланица, разноврсност верских околности и њихов правни третман у државама чланицама ЕУ показује колико је велики утицај религије на национални идентитет држава и у том контексту. У раду је анализиран и однос између религије и уставног идентитета Републике Србије.

Кључне речи: религија, уставни идентитет, државни симболи, календар, празници, упоредно право, Србија

Увод

Човекова егзистенција нераскидиво је повезана са религијом. Религија међутим не представља само скуп веровања и њиховог индивидуалног манифестовања и упражњавања. Она прожима све сфере живота индивидуе, утиче на поимање слободе, љубави и односа према другим људима и кроз то одређује значење живота и смисао постојања. Због тога, религија није, и никада не може да буде, искључиво сведена на приватност, нити је индивидуална. Са друге стране, религија није интересно, и стога привремено, повезивање појединаца, она има свој дубљи и шири друштвени контекст, утиче на друштвени систем, на културе и цивилизације, али и надживљава друштвено-економске системе. Због тога се може истаћи да је религија јавни чинилац, део јавне сфере, заправо чинилац који формира јавни идентитет у Европи, као и свуда у свету.²

¹ E-mail: djuric.vim@gmail.com

² Robbers Gerhard, Legal Aspects of Religious Freedom, Opening Lecture, *International Conference Legal Aspects of Religious Freedom*, Ljubljana, 2008, p. 11.

Будући да је део јавне сфере, религија се неминовно сусреће са државом и њеним правним поретком. У том смислу, треба истаћи да је историја великог броја правних институција прожета утицајем религије, или представља покушај њеног истискивања из државе и правног поретка. Од питања суверенитета, до савремених тема људских права, дискриминације и коегзистенције и очувања различитости у наднационалним инеграцијама, или мултикултурним друштвима, религија и правни поредак изнова се преплићу и међусобно одређују. И то на различитим нивоима и у различитим аспектима – како у погледу остваривања индивидуалне димензије слободе вероисповести, тако и у смислу правног положаја цркава, верских заједница и других вероисповедних удружења као израза колективне димензије слободе вероисповести, од општег модела односа, до појединости тог односа у различитим „тачкама везивања“ религије и јавног поретка, попут државних празника, аутономног правног поретка цркава и верских заједница, његове примене и заштите, образовног система, јавног радиодифузног сервиса, употребе и заштите религиозних симбола, богослужења на јавним местима, изградње богомоља, заклетви јавних службеника, промоције и заштите религиозног наслеђа, итд. Многа од тих питања регулисана су аутономним правним поретком цркава и верских заједница, или државно - црквеним правом, односно еклезијастичким правом схваћеним као правна грана државног правног поретка у коју спадају норме које регулишу односе између државе и цркава и верских заједница, као и положај цркава и верских заједница у правном поретку. Будући да је устав акт самоодређења правног поретка и онтолошког јединства друштва, државе и права, суштинско питање сусретања религије са државом и правним поретком је однос између религије и уставног идентитета. То питање је предмет овог рада.

Уставни идентитет

Разматрање питања идентитета политичке заједнице у политичкој филозофији има своје дубоке историјске корене. Још је Аристотел у својој Политици поставио питање према ком начелу се може утврдити и рећи да је држава задржала, или обрнуто, да је изгубила свој идентитет.³ У савремено доба у правној науци национални идентитет као правна категорија, побуђује посебну пажњу у контексту европских интеграција, док уставни идентитет у фокус интересовања долази након чувене одлуке немачког Савезног уставног суда о Лисабонском уговору,⁴ иако је још пре Дру-

3 Аристотел, Политика, Бигз, Београд 2003, стр. 62.

4 BVerfG 30 June 2009, 2 BvE 2/08

гог светског рата Карл Шмит писао о уставном идентитету истицавши да се овлашћење за промену устава (под чим је разумевао делимичну промену) може вршити само под претпоставком да су идентитет и континуитет устава као целине очувани. Било како било, појам уставни идентитет се у конституционалистичкој теорији и савременој уставној пракси користи у вези са две групе, међусобно прожетих, питања – трансфером суверених права на супранационалне организације и променама устава. Будући да је предмет овог рада разматрање односа између религије и уставног идентитета, најпре је потребно одредити позитивноправни развитак и само значење појма уставни идентитет.

Идентитет је филозофска категорија, али и појам који се користи у психологији, математици, друштвеним наукама. Најшире посматрано, идентитет подразумева подударност, једнакост, истоветност, али и индивидуалност, персоналитет, самосвојност. Уколико се тако схвати, идентитет заправо има два значења – дијахроно под којим се разуме «трајност кроз време», односно континуитет и синхроно које подразумева одвојену и аутономну индивидуалност.⁵ Иако су два аспекта појма идентитет различита, реч је о две стране истог новчића, о лицу и наличију истог појма.

Идентитет, као што је истакнуто, временом постаје и правна категорија и то не само у теоријскоправном смислу, већ и као категорија позитивног права. Позитивно право многих држава уређује различите аспекте идентитета, како индивидуалног, тако и групног, док, у контексту европских интеграција, категорија позитивног права постају и национални и уставни идентитет држава. Мастрихтски споразум је у члану Ф предвиђао да Унија поштује националне идентитете својих држава чланица. Чланом б. ст.1. и 3. Амстердамског споразума предвиђено је да је Унија заснована на принципима заједничким државама чланицама, принципима слободе, демократије, поштовања људских права и основних слобода и владавине права, као и да ће Унија поштовати националне идентитете својих држава чланица. У теорији је истакнуто да се изложена одредба може сматрати за својеврсни уставни *volte face* јер је Уговор који је од Заједнице окренуо главу даље од држава чланица, лишавајући их њихове суверене суштине, ипак признао да је Унија на њима заснована, чиме је, уместо да иде корак даље, од држава чланица начинио уставни основ, предвиђајући штавише да се њихови различити идентитети морају пре поштовати, него превазићи.⁶ Лисабонски

5 Beller Manfred and Leerssen Joep, *Imagology: The Cultural Construction And Literary Representation Of National Characters: A Critical Survey*, Rodopi Publishers, Amsterdam/New York, 2007. pp. 335- 342.

6 Besselink Leonard, National and Constitutional Identity Before and After Lisabon, *Utrecht Law Review*, Vol.6/2010p.41.

уговор је довео до промене уговорне одредбе којом је предвиђено поштовање националних идентитета. Чланом 4. ст.2. Уговора предвиђено је да ће Унија поштовати једнакост држава пред уговорима, као и њихове националне идентитете инхерентне њиховим основним структурама, политичким и уставним, укључујући регионалну и локалну самоуправу.

Уколико се пажљивије сагледају и упореде уговорне одредбе о националном идентитету, утолико се може уочити неколико веома важних показатеља. Најпре, у обе одредбе користи се множина за означавање „националних идентитета“ које Унија поштује. Множина која се користи *prima facie* изражава плуралитет идентитета држава чланица Уније. Међутим, национални идентитет не мора да значи и државни идентитет, односно може да се односи на националне идентитете у оквиру државе. Многе државе чланице Европске Уније су мултинационалне, у многим од њих историјски и у савремено доба постоје националне мањине за које се такође, са времена на време, користи израз нација у етничком смислу. Дакле, ако у држави може да постоји више идентитета, онда је јасно да идентитет државе чланице може да буде мултинационални, односно мултикултурни, што води закључку да је једна димензија поштовања националног идентитета, заправо поштовање културног идентитета, односно да је културни идентитет део националног идентитета.⁷ У Преамбули Споразума јасно се наглашава да стране уговорнице закључују споразум желећи да продубе солидарност између својих народа, поштујући њихову историју, културу и традиције. Имајући у виду изложену одредбу Преамбуле, јасно може да се стане на становиште да у национални идентитет не спада само културни идентитет, *stricto sensu*, већ да га чине и историја и традиције.

Одредбе Мастрихтског и Лисабонског споразума, иако *prima facie* истоветне, ипак се садржински разликују. Док Мастрихтски и Амстердамски споразум предвиђају поштовање националних идентитета, у Лисабонском споразуму се говори о националним идентитетима инхерентним основним политичким и уставним структурама, укључујући регионалну и локалну самоуправу, тако да је јасно да је политички и уставни аспект идентитета израженији у Лисабонском споразуму. Заправо, у Лисабонском споразуму, у мери у којој се он усредсређује на државне структуре, може се уочити промена у фокусу са националног идентитета, као таквог, на уставни идентитет.

7 Иначе у теорији се указује на могућност схватања према којима је од Лисабонског споразума умањен практични значај културног идентитета као дела националног идентитета јер Лисабонски споразум садржи члан 3. којим је предвиђено да ће Европска Унија поштовати своје богате културне и језичке разноликости и да ће обезбедити очување и унапређење европског културног наслеђа што може да води закључку да посебне одредбе о поштовању културне различитости указују на праву диференцијацију културног и националног идентитета држава. - исто,н.м

Разуме се да уставни идентитет није у свему лишен компоненти националног идентитета, односно да и уставни идентитет може да садржи националну димензију. Структуре многих уставних аранжмана суштински су израз културних феномена. Тако, позивање у истој одредби Споразума на регионалну и локалну самоуправу, сасвим сигурно не искључује регионалну и локалну самоуправу уставно дизајнирану према утицају културних и националних посебности.⁸

Било како било, уврштавање националног и уставног идентитета у позитивноправне акте примарног права ЕУ наметнуло је потребу јаснијег тумачења значења тих појмова. У старијој литератури национални идентитет се везивао за националне карактеристике, за заједничке менталне предиспозиције индивидуа које припадају истом народу, што се у крајњој линији није сводило на њихово заједничко припадање држави, већ на њихове заједничке обичаје, традицију и културу. У модерној литератури, у историографској, културолошкој и политиколошкој научној анализи концепт националног идентитета се не односи на објективне, емпиријски мерљиве карактеристике, већ на субјективне перцепције и осећаје, на слике, наративе и конструкције са којима се индивидуе идентификују. Другим речима, националност није питање идентитета, већ идентификације.⁹ У политиколошком смислу, ако се нација одређена као *demos*, а не *ethnos*, схвати као доносилац устава, онда се концепт националног идентитета везује и трансформише у концепт уставног идентитета.

Шта је уставни идентитет? У споменутој одлуци немачког Савзног уставног суда уставни идентитет се одређује као неповредиво језгро садржине устава,¹⁰ односно као фундаментална обавеза уставног поретка која је била од централне важности за национално саморазумевање једног *demos-a*. У појединим радовима истиче се шири приступ према коме устав стиче свој идентитет кроз искуство, тако да његов идентитет не постоји (само) као дискретни предмет проналаска, нити као тешко декоративно покривена суштина уграђена у културу једног друштва која само треба да буде откривена, већ да се уставни идентитет појављује дијалошки и да представља мешавину политичких аспирација и обавеза које су карактеристичне за прошлост једне нације, као и одређивање оних у друштву који теже да ту прошлост, на изванредан начин, превазиђу.¹¹ У суштини таквог приступа лежи заправо већ истакнута дихотомија оличена у два аспекта сваког иден-

8 Исто, р. 44.

9 Leerssen Joep, *National Thought in Europe. A Cultural History*, AUP, Amsterdam 2006, р. 230.

10 BVerfG 30 June 2009, 2 BvE 2/08, par.240

11 Jacobsohn Gary Jeffrey, *Constitutional Identity*, *The Review of Politics*, Vol.68/2006, р. 363

титета – континуитету и откривању, односно проналажењу и самоизбору сопствене суштине. Континуитет подразумева прескрипцију, а колективна сећања која постоје као део културног персоналитета једне нације чине језгро уставног идентитета, који се не установљава деловањем апстрактног мишљења, већ се развија временом еволуирајући упоредо са навикама и искуствима политичке заједнице. Са друге стране, откривање, односно проналажење као елемент уставног идентитета подразумева да је оно што је установљено истовремено и променљиво. У том смислу, уставни идентитет је како откривен, тако и осмишљен.¹² На страницама које следе размотриће се на који начин и у којој мери је религија компонента оба изложена аспекта уставног идентитета.

Религија као елемент уставног идентитета

Религија је нераскидиво повезана са континуитетом као једним од аспеката уставног идентитета државе. Уколико су колективна сећања која постоје као део културног персоналитета једне нације језгро уставног идентитета, утолико је јасно да се религија, будући да је део културног идентитета, може сматрати саставним делом уставног идентитета. Навођење религије као саставног дела уставног идентитета често се нормативноправно и изричито врши, при чему је реч о „позитивној идентификацији“ са религијом.¹³ У упоредном уставном праву то се чини на два начина – навођењем религиозне компоненте у одређењу државе и/или њених темеља и основних начела било у називу државе, или уводним одредбама устава, било у уставној преамбули у којој се наводе мотиви доношења устава и његова духовна основа. Није мали број држава у свету које се конститутивним актима изричито одређују, или пак позиционирају као конфесионалне државе. У том смислу, најпре треба истаћи да је одређени број држава у свом званичном уставном називу јасно истакао религиозни карактер државе – Исламска Република Авганистан, Исламска Република Иран, Исламска Република Мауританија и Исламска Република Пакистан. Исламски религиозни карактер појединих држава, иако није наведен у званичном називу, јасно је истакнут у уводним одредбама устава, као што је то случај са уставима Краљевине Бахреин и Краљевине Саудијске Арабије. Један број исламских, али и хришћанских држава у својим преамбулама истиче религиозни карактер државе. Примера ради, у Преамбули Устава Краљевине Мароко говори се о исламској др-

12 Исто, р.372-375

13 Temperman Jeroen, *State-religion Relationships and Human Rights Law: Towards a Right to Religiously Neutral Governance*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2010, p.12

жави, док је у Преамбули Устава Замбије од 1991. јасно истакнуто да народ Замбије „проглашава Републику хришћанске нације...“.

Иако се у строгом смислу речи не може сматрати религиозним одређењем државе, сличан приступ према коме се религија, и то изричито одређена, може сматрати саставним делом континуитета као једног од аспеката уставног идентитета оличен је у уставном одређивању државне, народне или преовлађујуће религије, односно цркве. Такав приступ имају, примера ради, устави Костарике („Римокатоличка и Апостолска религија је религија државе“) и Грчке (Православље је одређено као „преовлађујућа религија“). О „позитивној идентификацији“ са религијом може се говорити и у случају да се у уставној преамбули истиче монотеистичка заснованост државе као што је то, примера ради, учињено у Преамбули Устава Индонезије у којој се наводи да ће држава бити „заснована не веровању у једног и јединог Бога“. Донекле је то случај и са имплицитном преамбуларном оријентацијом да се друштво гради дуж линија одређене религије, иако се она не наводи изричито, али је на основу формулација садржаних у преамбули јасно о којој је религији реч, као што је садржано у Преамбули Устава Ирске која се позива на „Свето Тројство од кога потиче сва власт и коме сви поступци како људи, тако и државе, морају бити упућени“

Религија, као елемент континуитета у уставном идентитету испољена је и у уставноправном одређењу идентификационих обележја државе посредством којих се изражава припадност држави и њеном поретку. Изглед државних застава и грбова може да буде одређен и уставним одредбама. У многим државама са хришћанском већином на државним заставама и грбовима налази се крст као симбо хришћанске религије. У том смислу треба навести да је крст, самостално или уз још неке симболе хришћанске вере, истакнут на грбовима и заставама следећих држава: Уједињеног Краљевства, Данске, Финске, Исланда, Норвешке, Шведске, Грчке, Словачке, Грузије, Молдавије, итд. У исламским државама чест пример је да је на заставама присутна зелена боја, или пак да су на заставама и у грбовима тих држава истакнути звезда, Месец или други симболи који представљају ислам.

Државни и државно признати празници могу да изражавају културно и историјско наслеђе државе и, као саставни део јавног поретка, осим идентификације, могу да буду и у функцији друштвене интеграције. Заправо, гаранције празника сежу до суштине самог културног идентитета уставне државе (Häberle, 1987.),¹⁴ а тиме и до њеног уставног идентитета, нарочито у смислу континуитета, као једног од његових аспеката. Неретко се међу др-

14 Häberle Peter, *Feiertagsgarantien als kulturelle Identität des Verfassungsstaates*, Schriften zum Öffentlichen Recht 521, Duncker & Humblot, Berlin, 1987.

жавним и државно признатим празnicima налазе и они који су саставни део верске традиције. Већина европских држава, као своје празнике, осим световних, одређује и оне који имају верско порекло и верски карактер. Тако, примера ради, у СР Немачкој у којој постоји заједничка надлежност савезне државе и федералних јединица у материји регулисања празника, осим 1.маја – Празника (Дана) рада, 3. октобра Дана немачког јединства и 1. јануара, који су световни празници признати на федералном нивоу, законодавством федерације и федералних јединица предвиђен је већи број празника који имају верско порекло и карактер, а који се сматрају јавним празницима, или тзв. заштићеним празницима. У њих, између осталог, спадају Велики петак, Васкршњи понедељак, Вазнесење Господње, Духовски понедељак, два дана Божића, (католички) празник Тела Христовог (признат у покрајинама Баден-Виртенберг, Баварска, Хесен, Северна Рајна Вестфалија, Саксонија, итд), празник Сви свети (признат у Баден-Виртенбергу, Баварској, Северној Рајни Вестфалији, итд.), Света три краља/Богојављење (признат у Баден-Виртенбергу, Баварској и Саксонији-Анхалт), Дан покајања и молитве (од 1996. године признат само још у Саксонији), Празник реформације (признат у Бранденбургу, Предњој Померанији, Саксонији-Анхалту и Тирингији), итд. Слични празници су признати и у Аустрији Законом о јавним празницима. Осим Нове године, Празника рада и Националног дана (Дана државности - 26.октобра), у такве празнике спадају још и Света три краља/Богојављање, Васкршњи понедељак, Духовски понедељак, празник Тела Христовог, Велика Госпојина, Сви свети, два дана Божића, Велики петак (само за припаднике Старокатоличке, Методистичке, Лутеранске и Реформатске цркве), итд У Уједињеном Краљевству постоји разлика између празника насталих обичајним путем и тзв. банка(рских) празника установљених законом или краљевском прокламацијом када већина банака и установа не ради, али када не постоји аутоматско право на плаћено одсуствовање, нити на повећану зараду у случају рада, већ се та питања регулишу уговором о раду, при чему већина послодаваца омогућава оба вида бенефиција. Такође, у овој држави постоје и различити празници у појединим покрајинама. Било како било, и у Уједињеном Краљевству, осим световних, постоје и они празници који имају верско порекло или карактер. Такви су Васкрс, Велики петак и Васкршњи понедељак (осим у Шкотској), Божић и Св.Стефан, а у њих се, начелно посматрано, могу уврстити и дани заштитника покрајина– св.Андреје у Шкотској и св.Патрика у Северној Ирској.

Дани одмора који су званично признати као недељни одмор такође почивају на верској традицији већине становништва. Европска социјална повеља предвиђа у члану 2. ст.5. да уговорне стране преузимају обавезу

да обезбеди период недељног одмора који ће, колико је то могуће, да се поклопи са даном који се традиционално или обичајно у одређеној земљи или регији сматра као дан одмора. Огроман број законодавстава усваја као недељни дан одмора онај који изражава верску традицију, у државама са хришћанском већином најчешће недељу, у муслиманским државама пектак,¹⁵ док је у Израелу то субота. Штавише, поједини уставни, као што је примера ради, Основни закон СР Немачке, изричито прописују да ће недеља бити заштићена законом као нерадни дан.

Већ и овај летимичан преглед подржава закључак да званични празници и дани недељног одмора у великој мери кореспондирају са неким од верских празника и дана одмора традиционалних вероисповести које постоје у држави.¹⁶

Религија је препозната као чинилац уставног идентитета и у контексту европских интеграција и за државе које немају „позитивну идентификацију“ са религијом. Наиме, уколико европско право установљава обавезу поштовања националног идентитета држава и уколико се национални идентитет првенствено одређује као културни идентитет, утолико је јасно да се религија и у правном смислу може сматрати елементом националног идентитета државе. То је тим пре јасно, уколико се стане на шире становиште према коме национални културни идентитет државе чланице може да буде мултинационални, односно мултикултурни. Аутори који су своја научна интересовања усмерили ка проучавању правних аспеката религије, нарочито односа европског права према религији, јасно запажају да је у европској интеграцији, иако је она у почетку замишљена и спровођена као економски процес, од самог почетка било намеравано да се европске правне идеје укључе у заједничку европску културу и у културе држава чланица.¹⁷ Несумњиво је да је утицај религије на формирање националног идентитета држава чланица огроман. Религија није само чинилац културног идентитета, она је имала и још увек има велики утицај на историју и традиције држава чланица. У теоријским радовима јасно се уочава да се у склопу односа између религије и националног идентитета држава могу уочити различити модели између два крајња случаја - од француског случаја где је нација историјски дефинисана против религије, у име универзалне мисије да предводи човечанство ка еманципацији и прогресу, до аустријског империјалног модела националног идентитета као отелотворења хришћанске Европе који је брани од

15 За разлику од хришћанства и јудаизма, ислам не садржи религиозну заповест у погледу дана одмора, тако да поједине муслиманске државе прате европски модел дана одмора.

16 Temperman Jeroen, н.д. p.231.

17 Robbers Gerhard, State and Church in the European Union, in Robbers Gerhard (ed.), *State and Church in the European Union, Nomos*, Baden-Baden, 2005. p.43

туђинских претњи.¹⁸

Будући да је религија елемент националног идентитета држава, наметало се посебно питање да ли се религија, у контексту Лисабонског споразума, може сматрати инхерентном основним политичким и уставним структурама држава у процесу европских интеграција, односно да ли она, у којој мери и на који начин, чини део уставног идентитета држава?

Декларацијом 11. уз Амстердамски уговор било истакнуто да ЕУ поштује статус који цркве и верска удружења и заједнице имају по националном праву, иако Амстердамским уговором, али ни каснијим примарним правом ЕУ, Унији нису поверене надлежности да регулише питања односа државе и цркава и верских заједница, као ни друга питања која, у најужем смислу, спадају у државно црквено право. Декларација није била правно обавезујућа, али је сматрана значајном за тумачење Уговора и држало се да стоји у блиској вези са чланом 6 (3) Амстердамског уговора, односно бившим чланом Ф Мастрихтског споразума којим се гарантује да Унија поштује национални идентитет држава чланица. Изложени члан Уговора првенствено је служио интересу одржавања националне разноликости у јединству, док је заштита религије само случајно следила из националне посебности.¹⁹ Међутим, Декларацијом се у извесној мери наглашавала идеја да основна структура државног црквеног права држава чланица може да буде сврстана под национални идентитет држава чланица.²⁰ Државно црквено право као правна грана унутрашњег правног поретка држава чланица у коју спадају норме које регулишу односе између државе и цркава и верских заједница, као и положај цркава и верских заједница у правном поретку, првенствено је уставноправног карактера и по свом садржају и месту у правном систему, опедељује да и религија, кроз категорију односа између државе и цркава и верских заједница, без обзира како тај однос био уређен, улази у опсег онога што се може сматрати уставним идентитетом државе. У том смислу, несумњиво је да обезбеђење националног идентитета држава чланица захтева поштовање традицијом развијених установа државног црквеног права у државама чланицама.²¹

У праву ЕУ та обавеза прецизније је нормативно уређена у Лисабонском споразуму. Наиме, члан 17. ст.1. прописује да Унија поштује и не преју-

18 Foret François, Religion a Solution or a Problem for the Legitimation of the European Union, *Religion, State and Society*, Vol 37/2009. Routledge, p 40

19 Heinig Hans Michael, Law on Churches and Religion in the European Legal Area – Through German Glasses, *German Law Journal*, Vol. 08 No. 06/2007, p.571

20 Heinig Hans Michael, и.д. ,p.570

21 Robbers Gerhard, State and Church in the European Union, in Robbers Gerhard(ed.), *State and Church in the European Union*, Nomos, Baden-Baden 2005.p.44

дицира статус цркава и верских удружења и заједница по праву држава чланица. Ставом 2. истог члана пречишћеног текста Уговора, предвиђено је да Унија једнако поштује по националном праву статус филозофских и неконфесионалних организација. Према ставу 3. истог члана, Унија ће, препознавајући њихов идентитет и специфичан допринос, одржавати отворени, транспарентан и редован дијалог са тим црквама и организацијама. На основу изложених одредби, поједини аутори закључују да ЕУ Лисабонским уговором остаје привржена начелу неутралности и супсидијарности у питањима односа земаља чланица и цркава и верских заједница и да европска неутралност у погледу статуса цркава и верских заједница, односно поштовање правног статуса верских заједница по праву држава чланица, значи да Унија сматра како је ово питање од изузетне важности за државе чланице и да из разних историјских разлога нема потребе да се национална законодавства усклађују на европском нивоу у неки заједнички европски модел односа према црквама и верским заједницама.²² Дакле, у уставно-институционалном смислу, религија улази у опсег идентитета држава посредством основних категорија државног црквеног права, нарочито односа између државе и цркава и верских заједница и правног положаја цркава и верских заједница.

Религија и уставни идентитет Србије

Шта чини уставни идентитет Србије? Република Србија је према чл. 1. Устава држава која је, између осталог, заснована на начелима грађанске демократије. Сувереност грађана и облици демократије у којима је они врше који су одређени чл. 2. ст.1. Устава (референдум, народна иницијатива и преко слободно изабраних представника) чине једну од темељних вредности уставног поретка коју Устав штити изричито забрањујући у чл.2.ст.2. државним органима, политичким странкама и организацијама грађана или појединцима да присвоје сувереност од грађана. Тако схваћена, сувереност је неприсвојива, заправо неутуђива. Према чл. 3. ст.1. Устава владавина права је основна претпоставка Устава. Уколико је једна категорија одређена као претпоставка Устава, утолико му она, као полазна основа, претходи и чини његово теоријско и филозофско исходиште и утемељење. На основу изложених одредби Устава може се закључити да начела грађанске демократије, као темељна вредност, и владавина права, као предуслов, суштински опредељују уставни идентитет Србије. Конституционално, Србија је демократска

22 Шпехар Хрвоје, Лисабонски уговор и односи Европске уније према религијским заједницама, Изазови европских интеграција, 8/2010. Београд, стр.78

правна држава. Осим тога, уставни идентитет Србије одређен је и полазним основама на којима је Устав донесен. Према Преамбули, грађани су Устав донели полазећи од државне традиције српског народа и равноправности свих грађана и етничких заједница. Док је равноправност грађана и етничких заједница обезбеђена уставним одредбама о људским и мањинским правима, дотле се уставноправна укорењеност државе у државотворној традицији српског народа првенствено огледа у називу државе, њеној независности јединству и недељивости њене територије, застави, грбу и химни, као и у језику и писму који су у службеној употреби. У опсег уставног идентитета Србије спада и одређивање карактера државе спрам односа према религији.

У погледу односа према религији Устав Републике Србије спада у групу секуларних устава. У оквиру основних начела, у члану 11. чији је рубрум „световност државе“ Устав прописује да је Србија световна држава и одређује смисао тог појма. Наиме, док у ст. 1. тог члана Устав одређује да је Србија световна држава, дотле у ст. 2. предвиђа да су цркве и верске заједнице одвојене од државе, а у ст. 3. да се ниједна религија не може успоставити као државна или обавезна. На основу изложене уставне одредбе може да се закључи да световни карактер државе има две основне компоненте – 1. одвојеност цркава и верских заједница од државе и 2. забрану успостављања државне или обавезне религије. Друга компонента у уставном одређењу световног карактера Србије сасвим је разумљива и ближе је уређена низом закона, а значи да се Србија не идентификује ни са једном посебном, тачно одређеном, религијом и да цркве нису државне. Са друге стране, одвојеност цркава и верских заједница од државе, као основна структура државног црквеног права Србије која у ширем смислу може да буде сматрана једним од елемената уставног идентитета, је одређење које захтева додатно тумачење и у каснијем тексту ће бити додатно анализирано.

Устав не поистовећује државу ни са једном религијом, али то што је држава световна не значи да Устав забрањује религије и њихово испољавање, или да не садржи одредбе у којима се изражава и афирмише различити верски идентитет појединаца и група у Републици Србији. Напротив, већ и сама уставна одредбе чл.11. ст.2. у којој се у множини помињу цркве и верске заједнице изражава заправо свест уставотворца о плурализму верских идентитета у држави и правно признавање могућности њиховог несметаног испољавања и деловања. Будући да је Устав донесен полазећи од државне традиције српског народа, као и да су свест уставотворца о плурализму верских идентитета у држави и његова намера да се они очувају јасно изражени, поставља се питање да ли се државна традиција српског народа,

са једне, и верски плурализам становништва, са друге стране, одржавају на правно регулисање државних симбола, знамења, календара и празника.

Уставна и законска решења о химни, грбу и застави, са једне стране, не зависе од верске структуре становништва, нити су условљена верски плурализмом у држави и не нарушавају световни карактер, верску неутралност државе и уставно признавање верског плурализма, док, са друге стране, изражавају извесни утицај религиозног наслеђа. Устав у члану 7. уређује ова питања само делимично, препуштајући законодавцу да ближе уреди изглед и употребу грба, заставе и химне. Ставом 4. тог члана Устава, одређено је да је химна Републике Србије свечана песма «Боже правде», а случајеви и начин њеног извођења регулисани су Законом о изгледу и употреби грба, заставе и химне Републике Србије.²³ Химна «Боже правде» верски је неутрална, не изражава и не афирмише ни једну одређену верску доктрину или учење, већ представља обраћање Богу као апстрактном, узвишеном бићу које је предмет веровања у сваком религијском систему, независно од карактера тог система, па је, према томе, јасно да она не нарушава, нити може да наруши верска осећања било ког сегмента, верски плуралног друштва Републике Србије и слободу вероисповести било ког лица, или групе лица, али истовремено изражава чињеницу да религија има утицаја на правно уређивање идентификације државе.

То је уочљиво и у погледу грба. Законом о изгледу и употреби грба, заставе и химне Републике Србије предвиђено је и да саставни део Великог и Малог грба Републике Србије чини штит на којем је сребрни крст између четири иста таква оцила. Употреба крста у хералдичком контексту не мора нужно и искључиво да буде схваћена као израз хришћанског идентитета државе, или идентитета који држава намеће, и да, самим тим, нарушава верска осећања и слободу вероисповести припадника нехришћанских вера, јер државни грб не мора да симболизује етнокултурни плурализам становништва. Напросто, грб изражава државну традицију и историјски континуитет државности Србије у којем је религија имала значајну улогу. Са друге стране, крст не представља симбол који недовољно уважава, или не поштује разлике које међу становништвом Србије постоје и због посебности верског идентитета њених грађана. Како то прописује чл.2. Закона о изгледу и употреби грба, заставе и химне, тим симболима представља се Република Србија и изражава припадност Републици Србији, дакле представља се држава и изражава припадност држави.

У правном поретку Републике Србије не постоји ниједан општи правни акт који изричито уређује употребу званичног календара и рачунање вре-

23 „Службени гласник РС“ бр.36/09

мена. Иако може да буде израз одређеног верског идентитета, верског наслеђа и традиције, званични календар је такође и привредно, социјално и статистичко питање и у савременом свету је увелико уједначен. Краљевина Србија је све до краја Првог светског рата као званични користила јулијански календар, али је Краљевина СХС Законом о изједначењу старог и новог календара од 10. 1. 1919. одредила да у целој држави престаје да важи стари календар на дан 16. 1. 1919. (по старом) и да се даном 28. 1. исте године (по новом) уводи рачунање времена по грегоријанском календару.²⁴ Држава је усвојила грегоријански календар у време када није постојао Сабор СПЦ-а па је Српска православна црква остала на старом календару.²⁵ Иако у правном поретку Републике Србије нема закона који изричито регулише да је грегоријански календар званичан, на основу одредби Закона о државним и другим празницима у Републици Србији²⁶ којима је прописано да се, осим државних, празнују и верски празници Божић и Ускрс и одређено да се први дан Божића празнује 7. јануара (чл. 2.), као и да католици и припадници других хришћанских верских заједница имају право да не раде на први дан Божића и у дане Ускршњих празника према њиховом календару (чл. 4.), јасно је да је званични календар у Републици Србији грегоријански.

Изложене одредбе Закона намећу питање да ли је прописивање празновања одређених православних верских празника доказ поистовећивања државе са православном вером? Може се стати на становиште да законско уређивање празновања одређених верских празника не представља поистовећивање државе са одређеном вером, већ значи правно регулисање начина остваривања једног од суштинских сегмента слободе вероисповести које је свима омогућено на једнак начин. То што се празновање одређених православних верских празника одвија у читавој Републици не значи наметање одређеног верског идентитета лицима која нису православне вероисповести, већ се може разумети и као законско изражавање и признање да већину запослених у држави чине припадници православне вероисповести. Напросто, уместо да празновање (православних) верских празника које прославља већина становништва нормативно постави као индивидуално право и да нерегулисаним остави питање рада државних и других органа, привредних друштава и других облика организовања за

24 Уједначавање календара било је договорено на Крфској конференцији – тачк 8. Крфске декларације од 20. јула 1917. Закон је објављен у првом броју „Службених новина Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца“

25 Видети о црквеним аспектима питања календара у Радић Радмила, Васељенска Патријаршија, СПЦ и црквене реформе између два светска рата, у Зборнику радова „Срби и Југославија – држава, друштво, политика“, Београд 2007. стр. 71

26 «Службени гласник РС», бр 43/2001, 101/2007 и 92/2011.

обављање делатности или услуга током тих празника, законодавац се определио да њихово празновање одреди као нерадне дане у читавој држави, не дирајући у права запослених, припадника других вероисповести, да не раде у дане најзначајнијих празника своје вероисповести и омогућавајући на тај начи остваривање слободе вероисповести и верског идентитета свих грађана. Са друге стране, такво регулисање и његово тумачење несумњиво изражавају став да је религија важан чинилац идентитета који се испољава и у сфери празника. Ни одредбе члана 67.ст.2 и 3. Закона о раду²⁷ према којима се недељни одмор, по правилу, користи недељом, али да послодавац може да одреди други дан за коришћење недељног одмора, ако природа посла и организација рада то захтева, се не могу тумачити као поистовећивање државе са хришћанском вером, не само због тога што нису строго когентне, већ и због тога што је коришћење недељног одмора недељом усаглашено и са одговарајућом међународном праксом, али несумњиво изражавају одређено религиозно наслеђе и традицију који су уткани у друштвени идентитет.

Основна структура државног црквеног права Србије, као што је истакнуто, чини *одвојеност цркава и верских заједница од државе*. Међутим, на основу уставног одређења да су цркве и верске заједнице одвојене од државе, *prima facie* није јасно шта је смисао и домаћај одвојености, да ли Устав налаже да између државе и цркава и верских заједница не сме да буде било каквог вида помоћи, сарадње, дијалога и размене мишљења и информација, и, са друге стране, уколико такву помоћ и сарадњу не искључује, где су њихове границе?

Чини се да у Уставу има довољно елемената за тумачење појма одвојености цркава и верских заједница од државе. Пре него што се ти елементи сагледају, треба начелно истаћи да је према језичком тумачењу уставних одредби, одвојеност цркава и верских заједница од државе једна од компоненти световности државе и да се стога из световног карактера државе не може изводити закључак о карактеру одвојености цркава и верских заједница од државе. Напросто, свака држава која прокламује одвојеност цркава и верских заједница од државе је световна и из тог карактера не сазнаје се ништа о природи и домаћају одвојености цркава и верских заједница од државе. Који су онда елементи пресудни за одгонетање карактера одвојености цркава и верских заједница од државе?

У члану 44. Устава, након става 1. који прописује да су цркве и верске заједнице равноправне и одвојене од државе, следи ст. 2. који, чини се, утире пут одговору на питање о карактеру одвојености цркава и верских

27 «Сл. гласник РС», бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009 и 32/2013

заједница од државе. У том ставу понавља се да су цркве и верске заједнице равноправне и додаје се да су оне слободне да самостално уређују своју унутрашњу организацију, верске послове, да јавно врше верске обреде, да оснивају верске школе, социјалне и добротворне установе и да њима управљају, у складу са законом. Управо је та слобода да се, у складу са законом, самостално уређује унутрашња организација, верски послови, да се јавно врше верски обреди, оснивају верске школе, социјалне и добротворне установе и да се њима управља мера и садржај одвојености цркава и верских заједница од државе. Другим речима, цркве и верске заједнице су одвојене од државе зато што су слободне, односно аутономне, да у складу са законом самостално уређују поједина питања и врше одређене, Уставом опредељене, активности. Дакле, на основу таквог схватања изложене уставне одредбе, може да се дође до закључка да одвојеност о којој је реч у првом реду значи да постоје одређена питања у којима су надлежне цркве и верске заједнице и да држава не може да их регулише, или их регулише само оквирно. Разуме се да из тога следи и да постоје одређена питања, нарочито у јавноправној сфери у која цркве и верске заједнице не смеју да улазе.

Да ли је таква одвојеност строга, да ли из таквог тумачења уставне одредбе проистиче да држава и цркве и верске заједнице не могу да сарађују, да немају заједничке циљеве и да не постоје питања у којима је њихова сарадња нужна, а прожимање засновано на Уставу?

Уставно начело одвојености цркве и верских заједница од државе у Србији не може да буде схваћено као строга одвојеност која искључује сарадњу и прожимање. Судаћи према појединим решењима садржаним у самом Уставу, одвојеност цркава и верских заједница од државе кооперативног је карактера јер подразумева прожимање државног и аутономног права и сарадњу државе и цркава и верских заједница на реализацији појединих државних циљева. У извесном смислу, није могуће ни замислити да нема сарадње између цркава и верских заједница и државе, ако ни у чему другом, а онда управо у циљу остваривања слободе вероисповести, односно омогућавања црквама и верским заједницама да регулишу сопствено деловање и слободно управљају својим пословима. Устав изричито предвиђа право цркава и верских заједница да оснивају извесне установе, укључујући и јавне службе, што, само по себи, подразумева јавна овлашћења. Штавише, у појединим одредбама Устава садржан је правни основ за евентуалну сарадњу државе и цркава и верских заједница. Тако, према чл. 48. и 81. Устава држава, својим мерама, у области образовања, културе и информисања, подстиче разумевање, уважавање и сарадњу, односно дух толеранције и међукултурног дијалога међу свим људима, без обзира на њихов верски

идентитет. Тешко је, без сарадње са црквама и верским заједницама, зами-слити како би држава у свим наведеним сферама друштвеног живота могла да подстиче разумевање, уважавање и поштовање верског идентитета ње-них грађана који истовремено припадају тим црквама и верским заједница-ма, или како би, без сарадње са црквама и верским заједницама, могла да подстиче дух толеранције и међукултурног дијалога. Како држава може да подстиче дух међукултурног дијалога ако сама није спремна на дијалог?Та-кође, кооперативни однос између државе и црква и верских заједница је и европски стандард, а европски принципи и вредности, према чл. 1. Устава чине основе на којима је заснована Србија као држава.

Закључак

Идентитет је не само теоријскоправна већ и категорија позитивног права. Позитивно право многих држава уређује различите аспекте иден-титета, како индивидуалног, тако и групног, док, у контексту европских интеграција, категорија позитивног права постају и национални и уставни идентитет држава. Концепт националног идентитета се односи на субјек-тивне перцепције и осећаје, на слике, наративе и конструкције са којима се индивидуе идентификују тако да је националност питање идентификације. У политиколошком смислу, ако се нација, одређена као *demos*, а не *ethnos*, схвати као доносилац устава, онда се концепт националног идентитета везује и трансформише у концепт уставног идентитета. Уставни идентитет је дијалогска категорија која представља мешавину политичких аспирација и обавеза које су карактеристичне за прошлост једне нације и одређивања оних у друштву који теже да ту прошлост, на изванредан начин, превазиђу. У суштини таквог приступа лежи дихотомија оличена у два аспекта сваког идентитета – континуитету и откривању, односно проналажењу и самоиз-бору сопствене суштине. Континуитет подразумева прескрипцију, а колек-тивна сећања која постоје као део културног персоналитета једне нације чине језгро уставног идентитета. Религија има дубоки и широки друштве-ни контекст, утиче на друштвени систем, на културе и цивилизације, али и надживљава друштвено-економске системе због чега се може истаћи да је јавни чинилац, део јавне сфере, заправо чинилац који формира јавни иден-титет. Начелно посматрано, оно шта конституише идентитет једне политич-ке заједнице је једним, можда и већинским делом, укоренењено у религији и култури. Уставом, схваћеним као актом самоодређења правног поретка и онтолошког јединства друштва, државе и права, уређују се питања од-

носа државе према религији и односа између државе и цркава и верских заједница, као и њиховог правног положаја. У том смислу, религија се често нормативноправно изричито одређује као саставни део уставног идентитета, односно државе се јасно „позитивно идентификују“ са религијом, како одређеном, тако и уопштено са религијом као друштвеном појавом, навођењем религиозне компоненте у одређењу државе и/или њених темеља и основних начела, било у називу државе, или уводним одредбама устава, било у уставној преамбули у којој се наводе мотиви доношења устава и његова духовна основа.. Такође, правно уређивање питања попут државних симбола, химне, празника може, и најчешће јесте, израз одређеног религиозног наслеђа. Штавише, религија је препозната и призната као чинилац уставног идентитета и у контексту европских интеграција и за државе које немају „позитивну идентификацију“ са религијом посредством основних категорија државног црквеног права, нарочито односа између државе и црква и верских заједница и правног положаја цркава и верских заједница.

У опсег уставног идентитета Србије спада и одређивање карактера државе спрам односа према религији. У том смислу, Србија је световна држава која се не идентификује ни са једном посебном, тачно одређеном, религијом и у којој цркве нису државне. То што је Србија световна држава која се не идентификује ни са једном посебном, тачно одређеном, религијом и у којој су, уставноправно посматрано, свест уставотворца о плурализму верских идентитета у држави и његова намера да се они очувају јасно изражени, не противречи извесном, преовлађујућем утицају религиозног наслеђа на правно уређење материје државних симбола и званичних празника, нити је неспојива са основном структуром државног црквеног права која се може означити као кооперативна одвојеност и која је, на специфичан начин, потврда да религија улази у опсег онога што се може сматрати уставним идентитетом.

Литература

- Аристотел, Политика, Бигз, Београд 2003.
- Beller Manfred and Leerssen Joep, *Imagology: The Cultural Construction And Literary Representation Of National Characters: A Critical Survey*, Rodopi Publishers, Amsterdam/New York, 2007.
- Besselink Leonard, National and Constitutional Identity Before and After Lisabon, *Utrecht Law Review*, Vol.6/2010.
- Foret François, Religion a Solution or a Problem for the Legitimisation of the European Union, *Religion, State and Society*, Vol 37/2009. Routledge,
- Häberle Peter, *Feiertagsgarantien als kulturelle Identität des Verfassungsstaates*, Schriften zum Öffentlichen Recht 521, Duncker & Humblot, Berlin, 1987.
- Heinig Hans Michael, Law on Churches and Religion in the European Legal Area – Through German Glasses, *German Law Journal*, Vol. 08 No. 06/2007
- Jacobsohn Gary Jeffrey, Constitutional Identity, *The Review of Politics*, Vol.68/2006
- Leerssen Joep, *National Thought in Europe. A Cultural History*, AUP, Amsterdam 2006
- Радић Радмила, Васељенска Патријаршија, СПЦ и црквене реформе између два светска рата, у Зборнику радова „Срби и Југославија – држава, друштво, политика“, Београд 2007
- Robbers Gerhard, State and Church in the European Union, in Robbers Gerhard (ed.), *State and Church in the European Union*, Nomos, Baden-Baden, 2005.
- Robbers Gerhard, Legal Aspects of Religious Freedom, Opening Lecture, *International Conference Legal Aspects of Religious Freedom*, Ljubljana, 2008.
- Шпехар Хрвоје, Лисабонски уговор и односи Европске уније према религијским заједницама, Изазови европских интеграција, 8/2010. Београд,
- Temperman Jeroen, *State-religion Relationships and Human Rights Law: Towards a Right to Religiously Neutral Governance*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2010.

Vladimir Djurić

RELIGION AND CONSTITUTIONAL IDENTITY

Summary

This paper deals with the relationship between religion and constitutional identity. After analyzing the notion of the “constitutional identity”, several aspects of that relationship are highlighted in comparative law perspective, namely issues of constitutional definition of the state, state symbols, official calendar, as well as official holidays and days of rest. Since the EU law obliges the Union to respect the national identity of its Member States, variety of the religious circumstances and their legal treatment in the Member States show how great the influence of religion on the national identity of States is in that context also. This paper also analyzes the relationship between religion and the constitutional identity of the Republic of Serbia.

Keywords: religion, constitutional identity, national symbols, calendar, holidays, comparative law, Serbia